

УДК 81'271

ЛІНГВІСТИЧНА ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ МОВНОГО ЗЛОЧИНУ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Леся Ажнюк

*Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
вул. М. Грушевського, 4, к. 605, Київ, 01601 Україна
lesia.azhniuk@gmail.com*

У статті обґрунтовано теоретично-методологічні засади здійснення лінгвістичної експертизи у справах про мовні злочини в публічній комунікації. Лінгвістична діагностика мовного злочину постає як комплексне лінгвістичне дослідження, яке вимагає застосування низки формалізованих методів дискурсивного аналізу, співвідносних із когнітивними моделями юриспруденції. Досліджено загальну стратегію та напрямки аналізу текстів у справах про словесний екстремізм та змодельовано базові підходи, апробовані в практиці здійснення лінгвістичної експертизи.

Ключові слова: соціолінгвістика, юридична лінгвістика, лінгвопрагматика, теорія мовленнєвих актів, дискурсивний аналіз, лінгвістична експертиза.

Сучасна публічна комунікація, яка відбувається в умовах ідеологічного, військового й цивілізаційного протистояння, стала зручною платформою для вчинення мовних дій, які кваліфікуються Кримінальним кодексом України як кримінальні злочини. Серед таких мовних дій особливо небезпечними є ті, які вчиняються не проти певної особи чи групи осіб¹, а проти людської спільноти в цілому, порушуючи закони співіснування людей у суспільстві. Такі мовні злочини підпадають під юридичне визначення “злочини проти людства”². До них зараховують, зокрема, заклики до насильницького повалення конституційного устрою, до зміни територіальних меж держави, до вчинення терористичних актів, сприяння тероризму, до насильства й жорстокості, посягання на права і свободи людини, а також пропаганду війни та расової нетерпимості, розпалювання міжнаціональної та релігійної ворожнечі та ін.

“Заклик”, “пропаганда” чи “розпалювання ворожнечі” – це категорії лінгвістичної прагматики і водночас юридизовані мовні жанри. Реалізація такого мовного акту за певних комунікативних умов розцінюється як дія, яка передбачає кримінальну відпові-

© Ажнюк Л, 2017

¹ Мовними кримінальними злочинами, які вчиняються проти певної особи чи групи осіб, згідно з Кримінальним кодексом України є, наприклад злочини, вчинені з використанням шантажу (ст. 120, 149, 258-1, 303,), погроз (27, 129, 147, 149, 150, 152, 153, 154, 157, 161, 162, 174, 186, 187, 189, 195, 206, 258, 266, 280, 289, 303, 308, 312, 342, 345, 346, 350, 354, 355, 368, 369, 377, 386, 393, 398, 405, 444) і вимагання (159, 189, 262, 308, 312, 313, 320, 354, 355, 357, 368, 369, 410). За визначенням Оксфордського термінологічного словника з лінгвопрагматики, мовний злочин (language crime or linguistic crime) – це злочин «вчинений повністю або частково з використанням мови, зокрема при здійсненні певних мовленнєвих актів. Характерними прикладами є лжесвідчення, домагання, погроза» [1].

² Англійське термінологічне позначення crimes against humanity вперше використано в 1915 році в декларації урядів Англії, Росії та Франції для позначення геноциду вірмен у Туреччині. Як частина міжнародного права це поняття фігурує після Другої світової війни та Нюрнберзького процесу, коли постало питання про те, в чому звинувачувати нацистських очільників. У сучасному українському праві як термінологічні аналоги англ. crimes against humanity конкурують два поняття: злочини проти людства й злочини проти людяності (оскільки англійське humanity допускає обидва переклади), які виявляють тенденцію до термінологічного розмежування.

дальність. Юридична практика показує стрімке зростання кількості судових справ, які мають давати юридичну оцінку відповідним мовленнєвим діям. Проте поняття “заклик”, так само, як і поняття “пропаганда” та “розпалювання ворожнечі”, які для юридичної лінгвістики є концептуальними, ще не отримали достатньо повного теоретичного висвітлення, на яке могла б упевнено спиратися лінгвістична експертиза. Юридизація цих лінгвістичних понять і зростання кількості пов’язаних із ними кримінальних справ висувають нагальну потребу наповнити поняття “заклик”, “пропаганда” й “розпалювання ворожнечі”, які використовуються правниками, власне лінгвістичним змістом для потреб лінгвоекспертного аналізу.

У правозастосуванні при розгляді кримінальних справ, у яких складом злочину визнаються ті чи інші мовленнєві дії, очевидною є потреба залучення спеціальних знань лінгвістів. Завданням лінгвістичної експертизи в таких справах є підтвердження або спростування вихідного припущення про те, що в тексті присутній склад мовного злочину – цілеспрямовані мовленнєві дії, які полягають у використанні механізмів прямого й прихованого мовленнєвого впливу на свідомість для ідеологічного домінування, для керування вчинками людей в потрібному напрямку й для здійснення контролю за їхньою поведінкою. Вироблення процедури лінгвістичної діагностики цих мовленнєвих деліктів в експертизі публічних текстів стає одним з найактуальніших завдань для сучасної української лінгвоекспертології. Методологічною опорою цієї процедури має стати юридично орієнтована, достатньо повна й технологічно доступна лінгвістична параметризація мовних жанрів “заклик”, “пропаганда” й “розпалювання ворожнечі”.

Науково-експертна, методологічна і теоретична робота з лінгвоекспертології зосереджена в Україні в державному підприємстві “Українське бюро лінгвістичних експертиз”, що входить до складу Національної академії наук України. Для лінгвістичної експертизи в контексті заявлених завдань базовим є метод дискурсивного аналізу, який включає широкий інструментарій прагмалінгвістики.

Мета статті – обґрунтувати загальні принципи лінгвістичної параметризації “заклику” й проілюструвати процедуру лінгвістичної діагностики мовних актів “заклик” і “розпалювання ворожнечі”. Для цього розглянуто загальну стратегію та напрямки лінгвістичного аналізу текстового матеріалу у справах про словесний екстремізм (перше завдання) і змодельовано базові методичні підходи, апробовані при здійсненні лінгвістичних експертиз щодо наявності або відсутності в тексті мовленнєвого акту заклику до вчинення протиправних дій (друге завдання).

1. Загальна стратегія та напрями лінгвістичного аналізу текстового матеріалу про словесний екстремізм

Теоретичним підґрунтям лінгвістичної експертизи у справах про словесний екстремізм є теорія мовленнєвих актів. Автори цієї теорії Джон Остін і Джон Серль систематизували уявлення про те, як можна вчиняти різнопланові дії за допомогою слова [2; 3; 4; 5]. У цій теорії мовлення розглядається не лише як поєднання за певними формальними законами тих чи інших відтворюваних смислових блоків, а насамперед, як сукупність цілеспрямованих мовленнєвих дій, завдяки яким люди впливають на поведінку інших людей, скеровують їхні думки та емоції. Розуміння мовлення як сукупності цілеспрямованих соціальних дій для лінгвоекспертології є методологічно визначальним, оскільки попри позірну несхожість різних типів лінгвістичних експертиз, завдання кожного такого дослідження може бути зведене до встановлення прагматичного змісту тієї чи іншої мовленнєвої дії.

Лінгвістичне діагностування заклику до протиправних дій передбачає врахування комплексу власне лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників, релевантних,

по-перше, для встановлення факту цієї мовленнєвої дії та, по-друге, для виявлення її прагматичного змісту. Таке дослідження постає як комплексна багатоаспектна задача, яка так чи інакше спирається практично на всі напрямки лінгвістичної теорії, але насамперед – на лінгвістичну семантику, лінгвістичну прагматику (зокрема, на теорію мовленнєвих актів) та на теорію прихованого мовленнєвого впливу на свідомість. Методичним стрижнем експертного дослідження у справах про словесний екстремізм є дискурсивний аналіз, який, при врахуванні функцій мовленнєвих одиниць нижчого порядку, передбачає вихід на найвищий – дискурсивний рівень комунікативної ієрархії. Механізми мовленнєвого впливу на свідомість, які вибудовуються на поєднанні потенціалу впливу окремих лексичних одиниць, граматичних конструкцій, цілого тексту, найповніше розкриваються саме на рівні дискурсу. Дискурсивний аналіз висвітлює взаємодію комплексу чинників на різних рівнях: мовленнєвого акту (зміст і функції) – тексту (тема, внутрішньотекстові зв'язки, змістова структура, прагматичне фокусування окремих композиційних одиниць, функції) – екстралінгвістичному рівні (соціальні, психологічні, історичні та ідеологічні чинники, які в сукупності генерують смислові зв'язки) – міжтекстового аналізу (інтертекстуальні зв'язки всередині дискурсу, які породжують смислові “нарощування”) [6, 88–89]. Таким чином текст розглядається в його широкому суспільному контексті як репрезентація певної виробленої й усталеної соціально-культурної, політичної й ідеологічної практики.

Для інтерпретації мовних об'єктів лінгвістична експертиза спирається на ряд експертних презумпцій, які є наріжними каменями в розбудові лінгвістичної аргументації [7].

1. При застосуванні юридичної норми, яка регулює функціонування мовних об'єктів, принципово важливою є лінгвальна визначеність об'єкта правозастосування – слова, висловлення, тексту. Лінгвальна визначеність мовного об'єкта забезпечує принципову можливість його недвозначної лінгвістичної інтерпретації з опорою на спеціальні знання лінгвістів та із застосуванням формалізованих процедур лінгвістичного аналізу. Лінгвістична експертиза позиціонує лінгвальну визначеність як лінгвістичний корелят юридичної визначеності, а відтак як необхідну передумову однаковості застосування юридичної норми. Таким чином лінгвальна визначеність мовного об'єкта в контексті чинного юридичного припису безпосередньо пов'язана з юридичною визначеністю відповідної норми. Тому лінгвістична експертиза виходить із презумпції лінгвальної визначеності мовних об'єктів, які належать до інституціолізованих дискурсів, доки не доведено протилежне [8].

2. Лінгвальна визначеність характеризує інституціолізований дискурс у цілому й передбачає, що навіть якщо окремий фрагмент текстового матеріалу не забезпечує комунікативної точності й однозначності, то ширший контекст, а також інші дискурсивно пов'язані тексти та практики передбачають принципову можливість обґрунтування такої однозначності з використанням певної послідовності формалізованих процедур дискурсивного аналізу [8]. Таким чином концепція лінгвальної визначеності тексту, який представляє інституціоналізовану дискурсивну сферу, виходить з принципової можливості обґрунтування комунікативної однозначності такого тексту та його окремих елементів в контексті юридичних приписів. Тому лінгвістична експертиза виходить із презумпції комунікативної однозначності відповідних мовних об'єктів, доки не доведено протилежне [7].

3. Належність тексту до певного дискурсу суттєво впливає на комунікативні очікування адресата повідомлення, а отже й на сприйняття адресатом представленої в тексті інформації. Друкований медійний текст, текст усного публічного виступу, рекламний текст чи інформація на етикетці товару сприймаються й оцінюються адресатом повідомлення по-різному. Тому для експертної лінгвістичної оцінки тексту в контексті певного

юридичного припису необхідними є презумпції осмисленого конструювання тексту його автором та адекватного сприйняття адресатом з урахуванням дискурсивної специфіки цього тексту – доки не доведено протилежне. Без таких презумпцій аргументована лінгвістична оцінка тексту неможлива, оскільки вона не здатна “відсікати” аномальні інтерпретації й викривлені смисли, породжувані психологічною своєрідністю або нестандартністю критеріїв автора та / або інтерпретатора.

Зазначені експертні презумпції: лінгвальної визначеності мовного об’єкта у контексті юридичних приписів; комунікативної однозначності такого об’єкта, а також осмисленого конструювання тексту та його адекватного сприйняття з урахуванням відповідної дискурсивної специфіки – у лінгвістичній експертизі виконують функції своєрідних лінгвістичних аксіом, які підкріплені сучасними дослідженнями когнітивних механізмів породження й декодування тексту в межах дискурсу.

У роботах з юридичної лінгвістики в РФ, де за останні десятиліття напрацьовано чималий досвід лінгвістичних експертиз у справах про словесний екстремізм, достатньо повно описані диференційні ознаки мовленнєвого акту “заклик” та умови його комунікативної успішності³. А. М. Баранов визначає заклик як мовленнєвий акт, звернений до адресата або з метою спонукати його до виконання певних дій, які осмислюються як важлива частина суспільно значущої діяльності й сприяють досягненню певних ідеалів, або з метою врятувати в своїй поведінці ці ідеали. При цьому і мовець, і адресат осмислюються як політичні суб’єкти, а сам мовленнєвий акт – як частина суспільно-політичної комунікації [9, 420].

Автор заклику звертається до “доброї волі” адресата, спонукаючи його здійснити дії, оцінені автором як безумовно позитивні. При цьому автор розраховує на спонукальну силу моральних та ідеологічних імперативів, до яких він апелює відкрито або приховано [10, 500-502]. Адресат заклику може виконати відповідні дії, але може на заклик і не відгукнутися. Проте наявність заклику діагностують незалежно від реакції адресата. Успішність мовленнєвого акту “заклик” визначає насамперед умова належності його до політичного дискурсу та можливість або неможливість розпізнати адресатом повідомлення комунікативний намір адресанта.

2. Базові методичні підходи, апробовані при здійсненні лінгвістичних експертиз щодо наявності або відсутності в тексті мовленнєвого акту заклику до вчинення протиправних дій

Порівняно з іншими типами імперативних висловлень найвиразнішими лінгвопрагматичними ознаками заклику до протиправних дій є **ситуація використання і загальний дискурсивний контекст**. Основною сферою таких мовленнєвих дій є політичне спілкування. У політичному дискурсі, який є каталізатором різновекторних суспільних процесів, використання мови більшою мірою обумовлене ідеологічно й соціально – на відміну від інших дискурсивних сфер, де текстотворення підпорядковане потребам однозначного розуміння (офіційно-ділова й наукова сфери), пошуку образних, естетичних та експресивних форм (художнє мовлення) або встановленню комунікативного контакту з конкретним співрозмовником в умовах безпосереднього спонтанного неофіційного спілкування (розмовне мовлення). Розбудова політичного дискурсу відбувається цілеспрямовано, що дає можливість і створює умови для відтворення й

³ Слід зазначити, що в українському судочинстві у порівнянні з російським до 2014 року досвід розгляду таких справ, а відтак і здобутки лінгвоекспертології були значно скромнішими.

тиражування в різних текстах певної суспільної ідеології, яка спочатку стає звичною, згодом – домінуючою і зрештою (в тоталітарному політичному дискурсі) – єдино можливою.

Саме в політичному дискурсі слово стає знаряддям влади та маніпуляцій, засобом нав'язування певних установок та ідеологічно упереджених поглядів, що породжує потенційну можливість і спокусу використовувати політичне спілкування як інструмент для впливу на поведінку багатьох людей і для керування їхньою свідомістю. З урахуванням усіх юридичних і лінгвістичних кореляцій поняття мовленнєвого (словесного) екстремізму, одним з виявів якого є реалізація мовленнєвого жанру заклик до протиправних дій, слід визначати як таке, що характеризує насамперед політичний дискурс.

Об'єктом лінгвістичної експертизи в контексті порушуваних питань можуть бути різножанрові тексти різного обсягу: гасло, агітаційна листівка, публіцистичний текст, стаття, яка претендує на науковість, усний виступ, художній твір. Як показує лінгво-експертна практика, текстовий матеріал, у якому комунікативно успішно реалізуються заклики до протиправних дій, нерідко може мати формальні показники належності до інших дискурсивних сфер.

Грамматичне оформлення заклику. Заклик належить до імперативних мовленнєвих жанрів. За способами граматичного оформлення в тексті він не відрізняється від інших різновидів імперативних висловлень – вимоги, наказу, прохання, поради, умовляння, благання, погрози тощо. Лінгвістична діагностика заклику часто вимагає обґрунтування співвідносності того чи іншого різновиду імперативних висловлень з мовленнєвим актом заклику. Ступінь “категоричності”, ступінь інтенсивності вияву його модального компонента, ступінь експліцитності, характер відносин між автором і його адресатом, конкретні способи мовленнєвого втілення та інші диференційні ознаки, за якими розрізняються типи імперативних висловлень, у мовленнєвому акті “заклик” можуть бути принципово відмінними. Наприклад, лінгвопрагматичним параметрам юридизованого мовленнєвого жанру “заклик” відповідають, зокрема, некатегоричні імперативні висловлення, які використовуються при обернених субординаційних відносинах між автором і адресатом повідомлення і за цими ознаками виділяються серед інших імперативів як “прохання” (*Путин, введи войска*).

Формально-граматичні характеристики численних різновидів імперативних конструкцій докладно описані в лінгвістичній літературі. Однак зробити вірогідний висновок щодо наявності мовленнєвого акту заклику лише за формальними ознаками можна далеко не завжди, а лише тоді, коли мова йде про його експліцитні форми – які представлені на рівні поверхневої змістової структури тексту. Втім заклики, як і інші мовленнєві акти можуть мати як пряму, так і непряму форму вираження. Саме непрямі способи представлення тієї чи іншої інформації, зокрема й непрямі заклики, найчастіше стають об'єктом дослідження в лінгвістичній експертизі. Тому попри те, що формально-граматичний і лексико-семантичний аналіз окремих текстових елементів є невід'ємною частиною будь-якого такого дослідження, лінгвістична експертиза переважно ним не обмежується. Для оприявлення імпліцитних змістових прошарків і встановлення прагматичного змісту повідомлення в цілому лінгвістична діагностика заклику передбачає застосування всього спектру прийомів і методів дискурсивного аналізу.

Змістові імплікації та прагматичний зміст повідомлення. У нормативних актах, які регулюють використання мови в суспільстві і юридично окреслюють протиправні мовленнєві дії, законодавець, оперуючи багатьма поняттями, які позначають різнопланові мовленнєві дії *інформація, судження, твердження, заклик, пропаганда, погроза* та іншими, не робить жодних застережень щодо можливого способу реалізації цих мовленнєвих дій.

Втім, як відомо, смислова структура повідомлення є складною і багатшаровою і крім експліцитної частини, представленої на рівні поверхневої змістової структури (у якій окремі сегменти також розрізняються за ступенем експліцитності), включає також багато імпліцитних прошарків. До них відносять пресупозиції, семантичні наслідки, змістові імплікації та імплікатури тощо. Експліцитну частину змісту повідомлення нерідко порівнюють з верхівкою смислового айсберга, більша частина якого ховається під водою. Якщо при лінгвістичній діагностиці складу мовленнєвого правопорушення оперувати лише тими елементами, які представлені на рівні поверхневої змістової структури тексту, не враховуючи імпліцитну частину змісту, то більша частина смислових сегментів повідомлення може випадати зі сфери аналізу. На жаль, саме такий підхід нерідко домінує у практиці правозастосування, коли справи про словесний екстремізм вирішуються без залучення експертів-лінгвістів на підставі наївних лінгвістичних уявлень служителів Феміди. Нерідко з цієї ж причини навіть висновки лінгвістів-експертів бувають доволі поверховими й непереконливими. Це пов'язано, в першу чергу, з відсутністю серйозної методологічної бази таких досліджень. Лінгвістичне оприявлення тих комунікативних складників заклику, які представлена не на рівні поверхневої структури тексту, а в його глибинних, підтекстових прошарках, є одним з найважливіших завдань експертного дослідження в справах про словесний екстремізм. При цьому в контексті завдань лінгвістичної експертизи, зокрема при відповіді на питання щодо наявності в тексті тих чи інших комунікативних складників мовленнєвого акту, є підстави розрізняти обов'язкову імпліцитну інформацію, реконструкція якої є необхідною передумовою осмисленого сприйняття тексту, та факультативні імпліцитні змістові сегменти, реконструкція яких стає можливою за певних умов [9: 40–55].

Прямі й непрямі мовленнєві акти заклику. Як і інші складники прагматичного змісту тексту, заклик може бути прямим і непрямим. Нерідко функція заклику ефективно реалізується попри формальну відсутність у тексті імперативних конструкцій – через підбір певних фактів, які в конкретній ситуації змушують діяти адекватним чином; через створення протиставлення шляхом приписування одним подіям і явищам негативних, а іншим – позитивних характеристик (так звані оцінно-мотивовані заклики), шляхом цілеспрямованої організації дискурсу й застосування прийомів прихованого мовленнєвого впливу на свідомість, що стимулює адресата повідомлення діяти в бажаному для автора напрямку (*Не позволим зарвавшись американцям хозяйничать на Донбасе!*). У лінгвістичній експертизі до імпліцитних (прихованих) закликів відносять такі імперативні мовленнєві акти, які є невід'ємною частиною плану змісту висловлення й контекстуальна реконструкція змісту яких у сприйнятті адресата є обов'язковою умовою осмисленого сприйняття тексту.

Існує чимало досліджень мовних засобів непрямого впливу у сфері публічної комунікації, які орієнтовані на виявлення прихованих механізмів влади, домінування й контролю [6; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17]. Ці праці є важливим теоретичним підґрунтям для лінгвістичного діагностування факту мовленнєвої дії та встановлення її прагматичного змісту при здійсненні лінгвістичної експертизи у справі про словесний екстремізм. Саме непрямі форми представлення інформації є визначальною ознакою прихованого мовленнєвого впливу на свідомість. У теорії комунікації такі форми кваліфікуються як більш впливові [16: 138] і, до того ж, їхній вибір нерідко пов'язаний з бажанням уникнути відповідальності за карні мовленнєві дії.

Співвіднесення прагматичного змісту заклику з диспозицією юридичної норми. Змістом заклику в лінгвістичній експертизі вважають опис тих дій, які за задумом автора заклику мав би здійснити його адресат. Лінгвістична експертиза у справах про словесний екстремізм не обмежується семантичним аналізом відповідного мовленнєвого

акту та з'ясуванням його прагматичного змісту. Важливим її завданням є співвіднесення цього прагматичного змісту з диспозицією відповідної юридичної норми. Лінгвістична експертиза у справах про мовленнєвий екстремізм здійснюється в контексті конкретної статті Кримінального кодексу України, за якою порушено справу. Формулювання питання, яке ставиться перед експертом, зазвичай містить дослівне цитування відповідного нормативного припису, наприклад: чи містить текст публічного виступу особи N, наданого для дослідження, заклики до зміни меж території або державного кордону України? Наведемо приклади кількох статей Кримінального Кодексу України, у яких законодавець оперує поняттям “заклик” і юридично визначає зміст відповідної протиправної дії (ст. 109, ч. 2): *Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до таких дій*; (ст. 110, ч. 1): *Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України ... а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій*; (ст. 258-2, ч. 1): *Публічні заклики до вчинення терористичного акту*; (ст. 295): *Публічні заклики до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку*; (ст. 436): *публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту*; (ст. 442) *публічні заклики до геноциду* [19].

Лінгвістичне співвіднесення змісту виявлених у тексті закликів з диспозицією відповідної юридичної норми вимагає в кожному випадку семантичного аналізу не лише наданого для дослідження мовленнєвого матеріалу, але й використаних у відповідних нормативних приписах понять, таких як *насильницький, умисний, геноцид, конституційний лад, повалення, погром, захоплення, тероризм, неприязнь, ворожнеча* та інших. Деякі з цих понять мають юридичні визначення й використовуються в своєму термінологічному значенні (*геноцид* “Винищення окремих груп населення певної країни або загарбання країни з расових, національних або релігійних мотивів” [20: 18]), а деякі вживаються в нормативних актах як загальнономовні лексичні позначення (*насильство* “застосування фізичної сили до кого-небудь”; “застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на кого-небудь” [21: 184]; *ворожнеча* “відносини й дії між ким-, чим-небудь, пройняті ворожістю, недоброзичливістю, ненавистю” [22: 288]). Закладені в системі мови широкі можливості варіативної інтерпретації дійсності дають безліч можливостей прямого й непрямого словесного втілення цих понять в різножанрових текстах політичного дискурсу. Одним із важливих завдань лінгвістичної експертизи у справах про словесний екстремізм є прагмасемантичне ототожнення змісту виявленого в тексті заклику з певним смисловим інваріантом, який задає юридизована матриця нормативного припису. Наприклад, попри позірну очевидність протиправності заклику *Путин, введи войска*, її лінгвістичне обґрунтування вимагає співвіднесення змісту цього заклику із диспозицією певної норми Кримінального кодексу, за якою порушено справу: *заклик до захоплення державної влади* (ст. 109, ч. 2); або *заклик до зміни меж території або державного кордону України* (ст. 110, ч. 1); або *заклик до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту* (ст. 436) [19].

Композиційна модель висновку лінгвістичної експертизи. Лінгвістичне діагностування реалізації в тексті мовленнєвого акту заклику до протиправних дій передбачає застосування певної послідовності формалізованих процедур дискурсивного аналізу для підтвердження або спростування наявності в цьому тексті таких комунікативних складників:

- 1) Належність до політичного дискурсу: зміст і комунікативний контекст вказують на те, що аналізований мовленнєвий акт є частиною суспільно-політичної комунікації;
- 2) Мовець і його адресат виступають політичними суб'єктами цієї комунікації;

- 3) Окреслений певний досяжний “ідеал”;
- 4) Вказівка на певні дії, які є змістом заклику й осмислюються як частина суспільно значущої діяльності, спрямованої на досягнення цього ідеалу;
- 5) Адресат повідомлення виступає потенційним виконавцем цих дій;
- 6) Спонука адресата до виконання цих дій та / або вказівка на необхідність скеровувати свою поведінку на досягнення цих ідеалів;
- 7) Зміст заклику прагматично співвідносний з диспозицією відповідної юридичної норми.

Деякі з цих комунікативних складників мовленнєвого акту “заклик” за певних умов можуть імплікуватися. Але при успішній реалізації мовленнєвого акту ці складники легко відновлюються адресатом з урахуванням загального комунікативного контексту повідомлення: контексту, у якому контекстуальна реконструкція цих складників є обов’язковою передумовою осмисленого сприйняття повідомлення.

Наприклад, гасло радянських часів “*Пятилетку – за четыре года*” є закликом, хоча в ньому на поверхневому рівні не представлені усі зазначені вище комунікативні складники. Перенесені в підтекст смислові елементи (наприклад, досяжний “ідеал” – побудова комунізму та соціальні ролі учасників комунікації) легко відновлюються адресатом з широкого комунікативного контексту повідомлення. У цьому заклику на поверхневому рівні представлені лише його комунікативні складники (4) вказівка на певні дії, які осмислюються як частина суспільно значущої діяльності і (5) спонука адресата щодо виконання цих дій. Натомість у заклику “*Вперёд к победе коммунизма!*” на перший план виводяться “ідеал”, який представляється колективному адресатові як досяжний, і спонука адресата скеровувати свою поведінку на його досягнення.

Такий самий комунікативний фон має гасло, яке використовувалося як частина передвиборчої агітації перед кримським “референдумом” 2014 року: “16 марта: Домой в Россию”. Цей заклик містить кримінальний складник, оскільки з урахуванням комунікативного контексту (сфера суспільно-політичної комунікації, агітаційна листівка перед референдумом, на якому пропонувалося дати відповідь на питання *Вы за воссоединение Крыма с Россией на правах субъекта Российской Федерации?*; адресат заклику – громадяни АРК, які мають взяти участь у голосуванні) його прагматичний зміст відповідає “юридичній матриці” – прагматичному інваріанту, який задає нормативний припис: *умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України* (ст. 110, ч. 1) [19].

Щодо кожного з семи наведених вище комунікативних складників мовленнєвого акту “заклик до протиправних дій” обирається окрема лінгвістична модель аргументації – залежно від способу його репрезентації в тексті (експліцитний чи імпліцитний) і від необхідних прийомів дискурсивного аналізу в напрямку від тих компонентів комунікативної ситуації, які представлені в поверхневій змістовій структурі тексту, до імпліцитних складників прагматичного змісту повідомлення, встановлюваних на підставі аналізу комунікативного контексту, екстралінгвістичних чинників та інтертекстуальних зв’язків.

Відсутність у досліджуваному текстовому матеріалі хоча б одного з комунікативних складників (1–7) є достатньою підставою для спростування вихідного припущення про реалізацію в тексті мовленнєвого акту “заклик до протиправних дій” в контексті відповідного юридичного припису. Проілюструємо деякі з заявлених вище підходів.

Об’єктом лінгвістичного аналізу стала публікація в періодичному друкованому виданні “Еженедельник 2000” під назвою “Пришло время готовить конституцию для Одесчины”. Перед експертизою було поставлено ряд питань, метою яких було з’ясувати, чи містить текст статті вияви мовленнєвого екстремізму.

Окремої аргументації вимагало обґрунтування дискурсивної належності тексту: сторона відповідача у справі наполягала на тому, що стаття є науковою публікацією (її автор справді має науковий ступінь).

Текст статті розрахований не на аналітичне, а насамперед на спонтанне сприйняття. На це зокрема вказує переважання риторичної моделі аргументації, характерної для політичної агітації – на протигагу логічній моделі аргументації, притаманної науковим текстам, значна питома вага псевдоаргументації, велика кількість експресивно маркованих текстових елементів. Важливим діагностичним елементом, який недвозначно маркує дискурсивну належність тексту до сфери суспільно-політичної комунікації, є прагматичний зміст заголовку “Пришло врем готовить конституцию для Одесчины”.

Коротко окреслимо, як будувалися відповіді на питання, які вимагали лінгвістичної діагностики мовленнєвих актів “розпалювання міжнаціональної ворожнечі” та “за-клик до дій, спрямованих на зміну меж теритоїрії або державного кордону України”.

Підтвердження або спростування припущення про наявність у тексті висловлень, які розпалюють міжнаціональну ворожнечу, передбачає, по-перше, виявлення словесних позначень, що вказують на належність до певної національної або етнічної групи і, по-друге, з’ясування того, чи є відповідні висловлення аксіологічно маркованими, а також чи профілюються етноніми аксіологічно: у якому аксіологічному контексті вживаються назви різних народів та етнічних груп, яким рисами – привабливими чи непривабливими – їх наділяє автор.

У тексті аналізованої публікації етнічному факторові загалом відведено помітне місце. Тут згадуються представники цілої низки різних національностей з позитивними характеристиками: “... Ввиду турецких гонений на православных болгар и греков император распорядился принимать и расселять их на Одесчине за казенный счет. Новые сограждане приложили немало усилий к развитию на Одесчине сельского хозяйства, в первую очередь садоводства. Стремясь укоренить в Одессе предприимчивых греков, император предоставил им сословные льготы и казенные здания. Способствовал прибытию трудолюбивых немецких колонистов, для фермеров из их числа выкупая земли за городом, а ремесленников обеспечивая жильем и льготами в Одессе”. Позитивні аксіологічні характеристики, які дає автор представникам цих народів, акцентовано експлікуються на лексичному рівні і описово: *предприимчивых греков, трудолюбивых немецких колонистов, Новые сограждане* (болгари й греки) *приложили немало усилий к развитию на Одесчине сельского хозяйства, в первую очередь садоводства*. Характерно, що представників цих етносів автор контекстуально прив’язує до Російської імперії, наголошуючи на гармонійності міжнаціональних стосунків. Зокрема з позитивними оцінками пов’язується міграційна політика російського уряду (див. наведені вище висловлення) та перебування певних осіб на царській службі: “... организация основания Одессы легла на плечи состоящих на русской службе испанского дворянина, вице-адмирала Иосифа де Рибаса и его инженер-полковника бельгийца Франсуа де Волана”; “при преемнике Ришелье на посту одесского градоначальника, французе на русской службе Александре де Ланжероне, в городе разбит Ботанический сад и учрежден Ришельевский лицей, по статусу немногим уступавший царскому университету”

На тлі позитивної характеристики росіян та представників інших етносів, яких автор пов’язує з росіянами, рельєфно постає негативна забарвленість інформації, що стосується трьох національних груп: українців, кримських татар і турків. Українці зображені нікчемними й безпорадними невільниками, рабами: *Вплоть до конца XVIII в. лишь изредка украинцы могли проследовать через эти земли как посланники к крымскому хану или участники отчаянной вылазки казаков. В основном же они попадали сюда в качестве захваченных рабов – в скорбном пути транзитом через татарский Крым на*

невольничьи рынки турецкой Алании. Каторга была безотходным производством: гребец работал до смерти, после чего его порубленный труп скармливали скоту, зимой же использовали как топливо, а на его место приковывали следующего украинца.

Кримські татари й турки зображені жорстокими й безжалючими завойовниками (*это они своими набегами наводили ужас на Киевицину, Черкасчину и Полтавицину; ... порубленный труп скармливали скоту, зимой же использовали как топливо, а на его место приковывали следующего украинца*).

У зовсім іншому аксіологічному контексті вживається етнонім *русский* і його текстуальний синонім *москаль*: *“Так бы оно и продолжалось, если бы не “москаль”[...]”; “... русская армия очистила эти земли от татар и турок, а российское государство колонизировало их, создав военно-транспортную инфраструктуру”; “Тогда на помощь вновь пришел “москаль” – управляющий российским заемным банком князь Гавриил Гагарин, выхлопотавший у императора указ о модернизации Одесского порта и возобновлении налоговых и таможенных льгот городу в 1800 г.”; Каменными мостовыми и тротуарами, избавившими центр Одессы от непроходимой грязи, мы обязаны еще одному “москалю” – новороссийскому генерал-губернатору графу Михаилу Воронцову”*.

З цих висловлень росіяни (“москалі”) постають як визволителі, які “очистили” території нинішньої Одещини від кримських татар і турків.

Аналіз контекстних оточень, у яких використовуються слова на позначення етнічної та національної належності, показав, що висловлення, пов’язані за змістом з етнонімами *українець*, *кримський татарин* і *турок*, набувають негативного аксіологічного забарвлення послідовно. За висловленнями, пов’язаними за змістом з етнонімами *росіянин* і *москаль*, так само послідовно закріплені в тексті позитивні характеристики. Цього “аксіологічного принципу” автор дотримується завдяки використанню різнорівневих мовних засобів і прийомів: від аксіологічно маркованих лексичних одиниць до описових оцінних конструкцій та риторичної аргументації. Такий спосіб представлення інформації як один із виявів мовленнєвого екстремізму в сучасній юриспруденції, соціолінгвістиці та в юридичній лінгвістиці отримав назву “мова ворожнечі” (англ. *hate speech* – букв. “мова ненависті”).

Поняття “мова ворожнечі” має ряд визначень, зокрема й юридичних. Рекомендація № R (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи визначає “мову ворожнечі” як будь-які форми самовираження, які включають розповсюдження, провокування, стимулювання або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму або інших видів ненависті на основі нетерпимості у вигляді агресивного націоналізму або етноцентризму, дискримінації або ворожості щодо меншин, мігрантів і осіб з емігрантськими коренями [23].

Усе зазначене вище дає підстави стверджувати, що аналізований текстовий матеріал містить відомості, що спричинюють розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Такі відомості подаються в тексті шляхом послідовного аксіологічного протиставлення: з одного боку – етнонімів *українець*, *кримський татарин* і *турок*, їхніх словотвірних похідних, і пов’язаних з ними подій, а з другого боку – етнонімів *росіянин* і *москаль*, назви держави Росія та пов’язаних понять і подій.

Підтвердження або спростування припущення про наявність у тексті висловлень, які містять заклики до дій, спрямованих на зміну меж території або державного кордону України в контексті частини 1 статті 110 Кримінального кодексу України (*Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України ... а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій*) передбачає застосування поетапної процедури лінгвістичного аналізу. Діагностування факту реалізації мовленнєвого акту “заклик” та його прагматичного змісту проілюструємо на прикладі заголовку аналізованої публікації.

Заголовок має важливе значення для сприйняття загального змісту тексту. Він великою мірою визначає характер інтерпретації оцінок і фактів, представлених у текстовому матеріалі. Заголовок є відносно автономним елементом, який не лише дає тексту назву, але й стисло висвітлює його зміст і фокусує ракурс, у якому висвітлюється проблема. З урахуванням інтенсивності впливу на адресата заголовок публікації вважається комунікативно виділеною, сильною позицією [9: 86].

Заголовок аналізованого тексту “Настало время готовить Конституцию для Одесчины” починається усталеним словосполученням *настало время*.

Це словосполучення належить до спонукальних висловлень і має цілком виразну імперативну модальність. В аналізованому заголовку воно використовується як риторичний засіб, прагматичний зміст якого, зокрема, включає: *по-перше*, інформацію про зміну політичних обставин: вислів *настало время* містить семантичний компонент “раніше такої потреби та/або можливості не було”; *по-друге*, вказівку на необхідність вказаних далі дій: вислів *настало время* включає семантичний компонент “така потреба та/або можливість зараз з’явилася”; *по-третє*, заклик до спільної участі в діяльності, спрямованій на створення конституції Одещини як знаряддя реалізації пропонуваного автором статті сценарію (*свой парламент, свое правительство, валюта, вооруженные силы, подготовленные кадры, план действий* і т. ін.): словосполучення *настало время* + інфінітив виконує функцію присудкового слова з імперативною семантикою, який уживається як заклик, спонукання, аналогічно до присудкових слів *время, пора* та їх розмовних аналогів *давайте, айда* і т. ін.

Для розуміння прагматичного змісту аналізованого заклику важливе значення має слово *конституція*: “1. Основний закон держави, що визначає суспільний і державний лад, виборчу систему, принципи організації та діяльності державних органів, основні права й обов’язки громадян” [24: 266].

Із словникового визначення зрозуміло, що в сприйнятті пересічного мовця *конституція* є атрибутом держави: держава має свої органи державного управління, і її громадяни керуються відповідним юридичним актом (конституцією) у визначенні своїх прав та обов’язків, виборчої системи і т. ін. Отже, в ракурсі питання, винесеного на розгляд, заголовок аналізованої статті являє собою імперативне речення, прагматичний зміст якого можна описати таким чином: “зважаючи на політичні обставини необхідно розпочати підготовку основного закону, який буде визначати основи суспільного і державного ладу, систему державних органів, права і обов’язки громадян Одещини”. Цей прагматичний зміст заголовка цілкоміто підтримується текстом статті й набуває конкретизації та підсилюється аргументацією, переважно риторичною з використанням псевдоаргументів.

Прагмасемантичний аналіз заголовка статті “Настало время готовить Конституцию для Одесчины” та публікації в цілому, здійснений з урахуванням її широкого комунікативного контексту, дає підстави стверджувати, що аналізований текст містить усі комунікативні складники мовленнєвого акту “заклик”:

(1) Належність до політичного дискурсу: зміст і комунікативний контекст вказують на те, що аналізований мовленнєвий акт є частиною суспільно-політичної комунікації;

(2) Мовець і його адресат виступають політичними суб’єктами цієї комунікації;

(3) Окреслення певного досяжного “ідеалу” – відокремлення від України (*выход там, где вход; независимая Украина трещит по швам; у Одесчины куда больше общего с этими “азиатскими тиграми”, чем с сопредельными областями Украины*) і утворення під назвою автономії окремої держави (... *оставили нам настоящую школу строительства государственности*) з центром в Одесі (*свой парламент, свое правительство, свой лидер; собственную полицию и отряды самозащиты, ... самостоятельные международные отношения, свой режим финансовых и валютных операций* і т. ін.);

(4) Вказівка на певні дії, які є змістом заклику й осмислюються як частина суспільно значущої діяльності, спрямованої на досягнення цих ідеалів” (*настало время готовить Конституцию для Одесчины, нужно приступать к разработке проекта конституции нашего родного края, его экспертизе и обсуждению*, тобто працювати на створення нової держави);

(5) Адресат повідомлення виступає потенційним виконавцем цих дій.

(6) Спонука адресата щодо виконання цих дій та / або вказівка на необхідність скеровувати свою поведінку на досягнення цих ідеалів”: (предикативи *настало время, следует, нужен, нужно, хватит*, використання риторичної моделі аргументації, побудованої на аксіологічному протиставленні за ознакою національної належності українець, український / росіянин, російський та належності до різних держав: України і Росії);

(7) Зміст заклику прагмасемантично співвідносний з диспозицією юридичної норми – частини 1 статті 110 Кримінального кодексу України: *Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України ... а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій* [19].

Усі комунікативні складники мовленнєвого акту “заклик” представлені в аналізованому тексті на рівні як поверхневої, так і глибинної змістової структури. Змістом цього заклику є підготовка до перетворення сучасної Одещини в окрему державу, внаслідок чого неминуче зазнає змін територія України та її державний кордон.

Висновки

1. Для лінгвістичної експертизи, як і для інших прикладних напрямків розвитку лінгвістичних знань, важливого значення набуває “технологічна доступність” такого дослідження, оскільки кінцевим споживачем цього інтелектуального продукту стають не фахові лінгвісти. Висновки лінгвістичної експертизи використовуються юристами при розгляді справ, які вимагають фахової інтерпретації фактів мовлення у випадках, коли відмінні інтерпретації передбачають відмінні юридичні наслідки. Традиційні наукові розробки в галузі лінгвістики мають здебільшого емпірично-описовий характер, не прагнуть “відтворюваності” результатів при проведенні аналогічного дослідження іншими науковцями й не пов’язуються в нашій уяві з поняттям “технологія дослідження”. Лінгвістична експертиза як прикладний напрямок мовознавства висуває до свого кінцевого продукту відмінні й чітко обумовлені вимоги. Це дає підстави й породжує необхідність розглядати лінгвоекспертне дослідження як технологічний процес – впорядковану послідовність дій та операцій, які виконуються над вихідними даними для отримання необхідного результату.

2. Лінгвістична технологія здійснення різних типів експертиз може бути чітко структурована з виділенням послідовних стадій такого дослідження та його окремих операцій. Як і будь-яка технологія, лінгвістична експертиза прагне максимального наближення до поставленої мети (яка сформульована в питанні до експертизи) у найоптимальніший – найшвидший і найпростіший спосіб. Моделювання максимально докладної і доступної технології проведення різних типів лінгвістичних експертиз ми вважаємо принципово можливим.

Саме в цьому і полягає основне завдання лінгвоекспертології – прикладного напрямку на перетині лінгвістики і права.

1. Yan Huang. The Oxford Dictionary of Pragmatics. – Oxford, 2012. – P. 240
2. Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 22–130.
3. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 151–169.

4. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 170–194.
5. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып 17. Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 195–222.
6. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия. – М.: Флинта, 2006. – 136 с.
7. Ажнюк Л. В. Лінгвістична експертиза: статус і методологічні презумпції // Мовознавство, 2012. – № 3. – С. 47–64.
8. Ажнюк Л. В. Лінгвістичне підґрунтя юридичної визначеності // Мовознавство, 2013. – № 5. – С. 69–83.
9. Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста. Теоретические основания и практика. – М., 2009. – 592 с.
10. Чабан Т. Ю. Призыв // Культура русской речи. Энциклопедический словарь-справочник. – М., 2003. – С. 500–502.
11. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни. – СПб, 1903.
12. Кара-Мурза С. Г. Власть манипуляции. – М., 2009. – 380 с.
13. Масленникова А. А. Лингвистическая интерпретация скрытых смыслов. – СПб, 1999.
14. Петрик В. М., Присяжнюк М. М., Компанцева Л. Ф. та ін. Сугестивні технології маніпулятивного впливу. – К.: ЗАТ “ВПІОЛ”, 2011. – 248 с.
15. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации – М.: “Рефл-бук”, К.: “Ваклер” – 2001. – 326 с.
16. Різун В. В. Лінгвістика впливу / В. В. Різун, Н. Ф. Непійвода, В. М. Корнеєв В. М.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, – К., 2005. – 148 с.
17. Тён ван Дейк. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации. М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2013. – 344 с.

Використані джерела

1. Кримінальний кодекс України.
2. Марчук В. П. Словничок юридичних термінів. – Київ: МАУП, 2003. – 128 с.
3. Словник української мови: В 11 томах. – Т. 5. – К., 1974.
4. Словник української мови. У двадцяти томах. – Т. 3. – К., 2012.
5. Рекомендація № R (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань розпалювання ворожнечі
6. Словник української мови: В 11 томах. – Т. 4. – К., 1973.

LINGUISTIC PARAMETERS OF THE LANGUAGE CRIME: METHODOLOGY APPROACHES

Lesia Azhniuk

*Oleksandr Potebnia Institute of Linguistics,
National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskoho St., Kyiv, 01601 Ukraine
lesia.azhniuk@gmail.com*

The paper discusses the procedure and the technologies of linguistic analysis of the public texts from the juridical perspective. It models basic methodological approaches and offers a general strategy of the forensic linguistic analysis that had been elaborated in the linguistic expert examination of the texts of various genres pertinent to the juridical proceedings concerning verbal extremism. The major task of this type of linguistic expert examination is the confirmation or disproof of the initial presumption regarding the identification of certain verbal acts with the juridical concepts of “ethnic agitation” and “appeal to illegal activities”. Linguistic diagnosis of the verbal delict is a complex multidimensional task, which requires the application of practically every linguistic trend and theory, linguistic semantics and linguopragmatics above all. Pivotal for the expert examination of verbal

extremism is discourse analysis. While analyzing the functions of the lower level language units, it takes into account the language phenomena of the utmost level of the language hierarchy.

In addition, the paper discusses the basic methodological approaches that were tested while performing the forensic linguistic examination of the textual material in the criminal cases concerning various kinds of language extremism. Suggested is the composition model of the linguistic expert opinion concerning the appeals and incitement to illegal actions covered by part 1 of article 110 of the Criminal Code of Ukraine. The expert examination of the above type stipulates the application of a number of the formalized discourse analysis procedures for confirmation or refutation of the presence in the text under analysis of the following communicative components of the language act “appeals to an illegal action”:

- 1) the text belongs to the political discourse, i. e. its content and the communicative context show that the textual material is the part of the socio-political communication;
- 2) the Speaker and his Addressee are the political subjects of this communication;
- 3) an attainable ideal is outlined;
- 4) the text gives an indication of certain activities that make up the content of the appeal and are conceptualized as a substantial part of the social activity aimed at the attainment of the abovementioned ideal;
- 5) the Addressee is the potential performer of these activities;
- 6) the text incites the Addressee to perform these activities and/or directs his behavior towards the attainment of these ideals;
- 7) pragmatically, the content of the appeal corresponds to the content of the juridical norm.

The absence of at least one of the above communicative components of the speech act of “appeal to illegal activities” is sufficient to disprove the initial supposition about the presence of the “appeal to illegal activities” in the analyzed text.

It is argued that the forensic linguistic examination as a trend of applied linguistics requires specific methodological accuracy and authenticity, on the one hand, and apprehensibility of the final product to its ultimate users – the jurists, on the other hand. It is essential that linguistic technology of various types expert examinations should be distinctly structured and individual research procedures, as well as the sequence of their application, should be described. Like any technology, forensic linguistic examination strives to reach its goals in the most reliable and steady-going way. Modeling Hi-Fi technologies of linguistic examination for various types of linguistic objects is an indispensable part of the overall development of this branch of applied linguistics.

Key words: sociolinguistics, legal linguistics, linguistic pragmatics, the theory of speech acts, discursive analysis, linguistic expertise.

Стаття надійшла до редколегії 17 лютого 2017 року
Прийнята до друку 18 жовтня 2017 року